

Сумишин Я.М.

«НЕЗАКОННЫЕ ШКОЛЫ И ЛИТЕРАТУРА ВОЗМУТИТЕЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ», АБО ЯК РОСІЙСЬКА ВЛАДА ВИРІШУВАЛА «ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» В ОСВІТНІЙ СФЕРІ

У статті йдеться про заходи російської влади, спрямовані на знищення польської ідентичності. З метою виокремлення особливостей репресивного механізму і визначення масштабів антипольської політики в освітній сфері проаналізовані кримінальні справи судових органів Подільської губернії та матеріали інших фондів ДАХМО і ЦДІАК.

Ключові слова: *наступ на польську ідентичність, вирішення «польського питання», дискримінація за етнічною ознакою, польські школи, Кременецький ліцей, Листопадове і Січневе повстання, Олександр II, Київський університет, генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської губерній М. Анненков, приватні уроки, заборонена література, зростання національної свідомості.*

Після Листопадового повстання 1830 – 1831 років російське самодержавство розпочало тотальний наступ на польську ідентичність у західних губерніях імперії. Комплекс заходів, до яких протягом наступних десятиліть вдалася російська влада, без перебільшення, можна назвати польськими репресіями в економічній, релігійній і гуманітарній сферах. Йдеться про русифікацію польської культури, переслідування католицької церкви, політичний тиск, заборону освіти рідною мовою, декласацію та асиміляцію шляхти.

Знищення царатом польської ідентичності перетворилося на ліквідацію цілого соціокультурного пласту, який залишився у спадок від Речі Посполитої і символізував приналежність Правобережжя до іншої цивілізаційної моделі. Тобто йшлося не лише про маргіналізацію польського етносу і позбавлення впливу його найактивнішої верстви на розвиток суспільно-політичних процесів. Фактично, відбувалася поступова зачистка укладу та цінностей Речі Посполитої на анексованих землях, а «перетравлення» загарбаних територій агресором, який протягом десятиліть не міг дати собі раду з приєднаними регіонами, нарешті набуло ознак наступального і войовничого характеру [1, с. 253].

1830 – 1831 роки можна вважати переломними для історії Правобережної України та польського етносу. Після Листопадового повстання влада вилучила польську мову із шкільної ме-

режі. Згодом були ліквідовані самі школи як і славнозвісний Кременецький ліцей (тоді на Правобережжі існувало 19 польських шкіл) [1, с. 404]. Влада закривала також приватні пансіони та напів легальні школи при католицьких монастирях. Лише в 1860 році настала тимчасова лібералізація в сфері освіти: Олександр II на прохання Київського дворянського зібрання дозволив включити уроки польської мови в програму гімназій Правобережної України і Київського університету [1, с. 418], але подібні поступки не вплинули на загальну картину повної заборони польської освіти. У відповідь на Січневе повстання 1863 – 1864 років утиски і переслідування тільки посилювалися. Так, 1 травня 1863 року генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської областей М. Анненков заборонив навчання селянських дітей при католицьких парафіях, а через рік – поширення будь-яких букварів і підручників, виданих у Варшаві та інших містах [1, с. 698-699]. Зрозуміло, що такі рішення приймалися в Санкт-Петербурзі.

Але в умовах дискримінаційної політики знаходилися люди, котрі наважувалися саботувати урядові рішення і чинити опір залежно від свого розуміння ситуації і власної сміливості. Кримінальні справи стосовно таких осіб є беззаперечним доказом дискримінації за етнічною ознакою і придушення будь-якого прагнення до самовизначення. Якщо українську культуру імперія не визнавала й нищила, бо вважала її

гротескним відгалуженням російської, таким собі прикрим непорозумінням (принаймні, на той момент), то польську ідентичність – розглядала як безпосередню загрозу державним інтересам.

Розглянемо ситуацію на Поділлі, точніше – проаналізуємо кримінальні справи судових органів Подільської губернії, а також матеріали інших фондів Державного архіву Хмельницької області та Центрального державного історичного архіву в м. Києві, в яких йдеться про факти утисків представників польського етносу в освітній сфері.

З 19 польських шкіл, про які ми згадували вище, 5 знаходилися на Поділлі, зокрема, у Вінниці, Кам'янці, Меджибожі, Барі і Немирові. Після їх закриття навчання польській грамоті перейшло в підпілля. У селах та містечках царська влада періодично виявляла невеличкі навчальні гуртки (бо школами їх назвати важко), які функціонували завдяки ентузіазму окремих дворян-поляків, як правило, не дуже заможних, католицьких священників і таких же небагатих батьків, здебільшого однодворців, котрі намагалися в умовах тотальної русифікації навчити своїх дітей хоча б польської абетки.

28 лютого 1863 року Кам'янецький повітовий суд слухав справу за звинуваченням поміщиків сіл Удріївці та Лошківці Кам'янецького повіту відповідно Леопольда Дмоховського і Яна Модзелевського, які допустили функціонування нелегальних шкіл в своїх маєтках [2, арк. 45]. Під час слідства дворяни категорично заперечували протиправну діяльність. Наприклад, Леопольд Дмоховський наголошував, що в Удріївцях школи ніколи не було, а діти однодворців деколи збиралися в його дружини Броніслави, щоб навчатися катехізису і молитвам, причому за погодженням із настоятелем Тинянського костюлу Міхалом Лисецьким. Ян Модзелевський теж свідчив, що школа в Лошківцях – це міф, правда, діти приходили до місцевого селянина Олександра Вилянського, і він навчав їх катехізису під час великого посту [2, арк. 47].

Щоб натиснути на Дмоховського, слідчі пригадали зміст його листа кількарічної давнини на ім'я Подільського губернатора. Поміщик, захищаючи право дітей на знання грамо-

ти, емоційно зазначив, що «воспрещение было бы противно желанию родителей и его совести» [2, арк. 45зв.], а така позиція, на переконання влади, свідчила про бунтівний характер і передбачала гіпотетичне порушення закону.

Отець Міхал Лисецький був переконаний, що простих людей треба навчати вірі не лише під час богослужінь. З цією метою ксьондз просив поміщиків, села яких знаходилися далеко від Тинянського костюлу, навчати дітей-католиків безпосередньо в населених пунктах. Під присягою покази головних фігурантів справи підтвердили селяни з Удріївців і Лошківців, мовляв, діти під час посту вчили лише молитви і церковні пісні, нічого більше [2, арк. 48-48зв.].

Аргументи видалися переконливими, тож повітовий суд зняв обвинувачення з Леопольда Дмоховського та Яна Модзелевського, але будь-яке навчання в селах заборонив. Можливо, порушення не здалося владі настільки очевидним, тим більше, прямих доказів освоєння польської грамоти слідчі не знайшли. Однак головне – школи закрили, про що відзвітувати перед губернським начальством.

Попри заборону шкіл при католицьких парафіях, латинський клір продовжував нишком навчати дітей. В 1865 році Подільська палата карного суду розглядала справу стосовно адміністратора Тиврівського костюлу Матковського і ксьондза Барановського. Слідчі встановили, що в містечку Тиврові Вінницького повіту функціонувало дві школи: одна для дівчаток, інша – для хлопчиків. Матковський особисто навчав молитвам, російській і польській грамоті приблизно два десятки дітей з католицьких родин. На підтвердження протиправної діяльності поліція вилучила в настоятеля старі польські книги та букварі. В сусідньому селі Ворошилівка теж функціонувала школа, в якій навчалася приблизно 40 дітей (!). Опікувався учнями ксьондз Барановський [3, арк. 1-4].

Під час опитування свідків став відомий ще один факт, що обтяжував провину католицьких священників. Вони нібито відмовляли батьків віддавати своїх дітей в офіційні церковно-приходські школи. Звичайно ж, священники заперечували таке звинувачення. Як і той факт, що в школах вивчали польську грамоту. Проте ви-

сновки слідчих були категоричними: ксьондзи Матковський та Барановський, прикриваючись вивченням молитв і церковного співу, заснували в Тиврові і Ворошилівці незаконні школи [3, арк. 6]. Яке покарання понесли священники – невідомо. Школи, звісно ж, закрили, а превелебні отці, крім сплати штрафу, могли позбутися своїх парафій.

В умовах жорсткого поліцейського нагляду заснування підпільних шкіл із значною кількістю учнів перетворювалося на справу майже нездійсненну, тому в 60-х роках XIX століття, коли репресії посилювалися, широко застосовувалися практика приватних уроків. Це зменшувало ризик виникнення підозр з боку влади й давало можливість заробітку для освічених, але бідних шляхтичів. Зрозуміло, такий вид діяльності теж жорстко присікався самодержавством.

Наприклад, відставний унтерофіцер 80-го карабінерного піхотного полку, 48-річний Міхал Буяльський в 1867 році найнявся до декількох родин однодворців містечка Кузьмин Проскурівського повіту «обучать детей обоего пола русской и польской грамоте» [4, арк. 2зв.]. Після «секретного донесения» якогось доброзичливця, на місце «злочину» виїхав помічник пристава 2-го стану Боронковський. Так звану школу він закрив, а у всіх причетних (вчителя і батьків) взяв розписки про неприпустимість такої діяльності в майбутньому. Буяльський ще й заплатив 5 рублів штрафу [4, арк. 15], водночас позбавившись чи не єдиного джерела прибутку, а точніше – засобу для виживання.

Промовистим є випадок з однодворцем Яном Комарницьким, літнім чоловіком, котрий підробляв, навчаючи російській та польській грамоті в селі Немиченці Проскурівського повіту. Декілька родин однодворців платили йому по 75 копійок в місяць за кожного учня і підготовували, зважаючи на злиденність пана вчителя. Що характерно, повідомив владі про неподобство місцевий священник Феодосій Андрусевич, якого обурило факт навчання Комарницьким декількох дітей з православних сімей. «Этот поляк служит большим вредом для православной церкви... прошу прогнать его из села», – написав батюшка пристава 1-го стану Проскурівського повіту [5, арк. 2-2зв.].

Вчитель і батьки учнів клялися, що не знали про заборону викладання і навчання польській грамоті. Можливо, це було правдою, але незнання закону не знімає відповідальності, тим більше, коли йдеться про принципи для влади питання. В результаті Проскурівський повітовий суд від 31 жовтня 1866 року визнав Яна Комарницького винним і зобов'язав його сплатити штраф у розмірі п'яти рублів, суворо попередивши про неприпустимість такої діяльності. Батьків суд вирішив не карати, бо вони не знали, що вчитель працює без «дозволення начальства» [5, арк. 33-34.].

Але на цьому історія не закінчилася. Комарницький зник і не з'явився до суду, щоб ознайомитися з вироком, як вимагала тодішня процедура. Його знайшли влітку 1867 року в сусідньому селі Климківці, де мешкала родина вчителя. Допитані під присягою селяни наголосили, що Ян Комарницький не має ні майна, ні заощаджень, тому навряд чи зможе сплатити п'ять рублів – неабиякі гроші на ті часи. Перебуваючи у безвиході, вчитель звернувся з проханням відтермінувати штраф, оскільки не мав засобів для існування і навіть «лишен дневно-го пропитания» через злидні.

Лише через рік пристав 2-го стану Проскурівського повіту Бормальський повідомив у повітовий суд, що гроші з Комарницького стягнув і надіслав у казначейство [5, арк. 62-65]. Де знайшов п'ять рублів бідний вчитель, матеріали справи замовчують, можливо, над 67-літнім однодворцем зглянулася родина, назбиравши необхідну суму.

Схожа історія трапилася в селі Великий Вільхivecь Кам'янецького повіту, де помічник справника разом з волосним старшиною затримали дворянина Миколая Вержбицького. Той навчав польській та російській грамоті дітей місцевих селян, зокрема, Петра Стрілецького і Людвіка Барабана. Батьки платили вчителю по 20 рублів на рік. У Вержбицького вилучили зошити, списані польською мовою, і книги. Стрілецький і Барабан теж запевняли слідство, що не знали про заборону викладати і вивчати польську мову без спеціального дозволу, якого Вержбицький, звісно ж, не мав. Але цього разу суд не прийняв до уваги пом'якшувальні обставини. За результатами слухання справи у

Подільській палаті кримінального суду 8 листопада 1871 року всі фігуранти справи отримали штраф 15 рублів і суворе попередження [6, арк. 2-3, 13].

Як бачимо, влада намагалася відразу прискіпати будь-яке навчання «без дозволення начальства» і тим самим тримати польський етнос в лещатах неосвіченості і пасивності. Адже саме початкова освіта була основою для розвитку інтелектуального середовища. Чітко усвідомлюючи таку тенденцію, царат силкувався придушити в зародку пробудження національної свідомості [1, с. 417-418].

Страх перед польським патріотизмом примушував також самодержавну владу жорстко боротися з поширенням «недозволеної» літератури та газетних видань. Справжня детективна історія трапилася в селі Боднарівка Кам'янецького повіту, що неподалік кордону з Австро-Угорщиною. Взимку 1864 року волосний старшина Іван Рапій спіймав на місці злочину місцеву поміщицю Жанну Буцкевич як раз у той момент, коли їй доставили заборонену літературу. Побачивши представника влади на ганку свого будинку, шляхтянка намагалася спалити пакунок, але волосний старшина їй завадив, зберігши докази протиправної діяльності [7, арк. 3зв.].

Як з'ясувалося під час слідства, Жанна Буцкевич домовилася про постачання газет з якимось гусятинським¹ євреєм (його, напевне, так і не встановили, бо в матеріалах справи він згадується лише як інкогніто). До механізму такої злочинної оборудки було залучено кілька осіб: невідомий «австрійський» селянин переходив річку Збруч в умовленому місці, користуючись човном або пішки по льоду, де на «російському» боці його чекав місцевий підліток Михайло Кореневич, син мельника. Хлопець приносив контрабандний товар додому, а вже поміщиці його відносив тутешній селянин Тимофій Котик [7, арк. 6зв.].

Жанна Буцкевич, п'ятдесятирічна стара діва, мешкала в домі брата Фелікса. Під час слідства той всіляко заперечував свою причетність до злочину, мовляв, сестра живе в іншому крилі будинку, тому він навіть не щодня з

нею бачився. Проте дізнавачі неодноразово наголошували у своїх звітах, що Фелікс Буцкевич знав про протиправну діяльність сестри, можливо, був головним замовником і споживачем літератури «возмутительного содержания» [7, арк. 8зв.].

Під час обшуків у Буцкевичів вилучили багато літератури та періодики підозрілого характеру. Три газети виявилися забороненими на території Росії: німецька «National», польські «Przyjacieł» та «Przegląd», що і підтвердив цензурний комітет. Влада, налякана Січневим повстанням 1863-1864 років, вбачала в кожному полякові чи католикові латентного ворога. Наприклад, крім безпосередніх учасників контрабандної схеми, обшуки були проведені в сусідів Жанни Буцкевич – відставного майора Дмитровича, Фаустина Савіцького та деяких інших тутешніх дворян. У них знайшли кулі до мисливських рушниць, декілька унцій порошу, капсули до набоїв. А ще виявили, що Фелікс Буцкевич, незрозуміло з якою метою, нібито складав списки місцевої шляхти, заносючи туди й однодворців. Всі ці дріб'язкові напрацювання та домисли слідства згодом фігурували в матеріалах справи як факти потенційної «неблагонадійності» [7, арк. 11-15].

Подільська палата кримінального суду винесла рішення ув'язнити всіх причетних до «приобретения и хранения запрещенных газет», зокрема, дворянку Жанну Буцкевич, подружжя Михайла і Гонорату Кореневичів (батьки підлітка), а також Тимофія Котика на сім днів. Фелікс Буцкевич отримав аж три місяці арешту як замовник та ініціатор протиправних дій. Після в'язниці над всіма названими особами мінімум на рік встановлювався суворий поліцейський нагляд, а з Буцкевичів ще й стягнули 5 рублів сріблом за витрати на проведення слідства! [7, арк. 17].

Згідно з тодішньою процедурою, справу надіслали до Урядового сенату «для ревизии». Так ось, рішення останньої інстанції довелося чекати більше двох років, і весь цей час Жанна Буцкевич знаходилася... в Кам'янецькій тюрмі. З матеріалів справи не зрозуміло, чому, на якій підставі вже немолоду жінку утримували під вартою, очікуючи на остаточний судовий вердикт. До речі, Урядовий сенат приписав по-

¹ Йдеться про село Гусятин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

карати Жанну Буцкевич лише двома тижнями арешту, після чого негайно звільнити [7, арк. 56].

Поки тривала судова тяганина, у родині Буцкевичів трапилася ще одна подія: в Австро-Угорщину втік зять Фелікса Ян Домбровський. Відповідно до російського законодавства «за недозволенне оставление отечества» така особа позбавлялася всіх статків і оголошувалася так званим «вечным изгнанником России» [7, арк. 65]. Чи володів Домбровський землею, нерухомістю і майном, в матеріалах слідства не сказано. Можна припустити, що молодий шляхтич не бажав терпіти приниження з боку царської влади. Випадок з Жанною Буцкевич засвідчував недолугість російської судової системи, бюрократію і головне – про страх влади і намагання чиновників вислужитися, особливо на місцях.

Часто рішення про тримання під вартою, що ухвалювалися як запобіжний захід, не відповідали тяжкості провини. Житель Кам'янецького повіту Мацей Хмельовський 22 грудня 1865 року був засуджений рішенням Урядового сенату на один день ув'язнення, хоча очікував цього вироку вісім місяців під арештом! В дев'ятнадцятирічного дворянина вилучили дві сторінки газети «из содержанием, враждебным русскому правительству.., имеющее оскорбительные для него (уряду – авт.) выражения» [8, арк. 2]. В нього знайдені також портрети трьох осіб у польських національних костюмах і книгу «Przeg łąd Poznański», хоча ні фотографії, ні книга не містили матеріалів протиправного характеру. З Хмельовського стягнули півтора рубля за «судебные издержки» [8, арк. 3-4], що виглядає особливо цинічно після завданих йому поневірянь.

Протягом 1863-1865 років під слідством перебувало ще низка мешканців Подільської губернії. Зокрема, Олександр Підгородецький, двадцятирічний однодворець з Кам'янецького повіту, якого засудили на 3 доби за зберігання газети «Nagodowa», хоча він клявся, що знайшов її на вулиці [9, арк. 2зв.-4]. У його ровесника Сигизмунда Тировського, жителя Летичівського повіту, знайшли чотири польських книги «революционного содержания» [10, арк. 2-3] (матеріали про судові рішення відсутні

– авт.). За придбання і зберігання забороненої літератури до кримінальної відповідальності притягувалися дворяни Лучинський [11], Пінковський [12], дружина поручика Туржамського [13].

Деколи влада визнавала про оббїг нелегальних видань випадково, під час розслідувань, котрі не мали стосунку до політики. У селі Тартак Вінницького повіту під слідством перебував дворянин Ромуальд Войнарович за нанесення побоїв місцевому підлітку Євдокиму Миронюку. Так, ось під час допитів з'ясувалося, що хлопчик вкрав у шляхтича 19 книг польською мовою. Що цікаво, книги ці Войнарович ховав у кам'яному склепі на цвинтарі. Згодом їх знайшли в містечку Браїлові, в місцевого перекупника. За висновком цензурного комітету, дві книги «являлись запрещенными для публики» [14, арк. 3-4].

Проте Подільська палата кримінального суду поблажливо поставилися до цього правопорушення і 20 січня 1869 року наказала лише стягнути з дворянина штраф у розмірі 10 рублів. Але... поки тривало слідство, Войнарович пропав. Як написав столоначальник Вінницького повітового суду, «пребывал в неизвестной отлучке» [14, арк. 9зв.]. Пана Ромуальда так і не знайшли, а через рік справу закрили.

Під репресії царського уряду потрапляли не лише російські піддані. В західних губерніях Росії перебувало багато поляків із паспортами інших держав, насамперед - Австро-Угорщини, їх пов'язували з Правобережною Україною тісні родинні зв'язки.

В серпні 1863 року біля села Пархомівці Летичівського повіту затримали підданого царя Владислава Холоневського. 44-річного чоловіка спочатку звинуватили в «проживанні с просроченным паспортом» [15, арк. 1зв.], а під час обшуку знайшли текст польської католицької пісні (фактично - патріотичного гімну) «*Woże, coś Polskę*», та інші заборонені твори. Холоневський навідався на Поділля, де проживали його батько Петро та брат Антон.

Підданий Австро-Угорщини чекав на остаточний судовий вирок більше двох років, перебуваючи в Летичівській тюрмі! Лише 20 грудня 1865 року Урядовий сенат ухвалив рішення про три місяці ув'язнення, після чого підсуд-

ного мали «выслать за границу империи». Але ознайомитися з ухвалою суду Холоневський не зміг, бо... «тронувся умом», як написано у звіті Летичівського повітового суду. Можна, звичайно, припустити, що пан Владислав удавав божевільного, щоб уникнути жорсткого покарання, але така версія мало ймовірна. В матеріалах справи говориться про те, що засуджений двічі «прошел освидетельствование в сумасшествии», тобто ретельно оглядався медиками і отримав відповідний діагноз. Для цього в'язня спеціально вивозили з повітової тюрми до Подільського губернського правління [15, арк. бзв., 31, 39зв.].

Допомогти синові намагався батько. Збереглася довідка про оформлення Петром Холоневським документів для виїзду за кордон, напевне, щоб допомогти Владиславу покинути Росію. Чим закінчилася ця трагічна історія, невідомо. Останній документ повідує, що Владислав Холоневський «помещен в дом умалишенных» [15, арк. 43].

Після 1867 року, коли реорганізували Окремий жандармський корпус, «польським питанням», як і іншими загрозами політичного характеру, почали опікуватися новостворені губернські жандармські управління. Навіть через десятиріччя після Січневого повстання влада не послабила контроль за польським середовищем, насамперед – в південно-західному краї. Особливо ретельно правоохоронна система слідкувала за ввезенням до Росії забороненої та іншої «шкідливої» літератури.

25 червня 1895 року на прикордонному пункті містечка Волочиськ затримали дворянку Ядвігу Хелмінську, мешканку села Рахни Ямпільського повіту. Вона поверталася додому з Чорткова, де мешкала її тітка. У юної панни знайшли учбові зошити, книги та брошури польською мовою. Їх вона провозила під платтям і в сумці з подвійним дном. Виявили контрабанду співробітники Волочиського відділення київського жандармського поліцейського управління залізниць. Вилучену літературу відразу надіслали

начальнику губернської жандармерії, де «возбудили дознание» [16, арк. 4].

За оцінкою цензурного комітету окремі книги, що знаходилися в Хелмінській, «были неразрешенные для пользования и имели характер тенденциозного направления». Жандарми провели обшуки за місцем проживання 17-річної Ядвіги, вивчили її зв'язки, опитали місцевих мешканців, перевірили на предмет можливих контактів з бердичівським міщанином Генріхом Городецьким, якого затримали в Рахнах за схоже правопорушення, але «ничего предосудительного в политическом смысле не обнаружили» [16, арк. 10]. Результатом цієї колосальної роботи стало «строгое внушение» Ядвізі Хелмінській, оскільки її проступок обмежився ввезенням навіть не революційної, а лише небажаної літератури. «Ядвига – личность малоразвитая и полуграмотная, плохо владеет как польским, так и русским языками, скорее владеет склонностью к разврату, чем каким либо политкомбинациям» [16, арк. 11], – написав слідчий.

Цей випадок наочно показує, з якою ретельністю і прискіпливістю влада підходила до розкриття злочинів, пов'язаних з так званим «польським питанням». Після повстань 30-х і 60-х років XIX століття царат з особливою ретельністю закривав школи, забороняв приватні уроки, влаштовував гоніння за зберігання і розповсюдження патріотичної літератури, бо освіта була тим фундаментом, на якому зростала національна свідомість. Головною метою репресивних заходів було придушення польського духу і використання самої ідеї польської державності.

Якщо в XIX столітті національна ідея українців ще перебувала у зародковому стані (через низку об'єктивних причин, одна з яких – століття бездержавності), то польська ідентичність становила реальну загрозу російській владі. Більше століття поляки чинили опір. Зрідка гонорово, зі зброєю в руках, а частіше – пасивно, намагаючись хоча б не забути своє коріння. І ці потуги дали результат: у XX столітті Польща відродилася. А на українців ще чекали трагічні випробування на шляху до своєї державності.

Список використаних джерел та літератури

1. Даніель Бовуа. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793-1914 рр. / Переклад з франц. З. П. Борисюк. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2020. – 872 с.

2. Об ослушности помещиков села Удриевец Леопольда Дмоховского и села Лашковец Яна Модзелевского к закрытию существовавших у них школ для обучения крестьянских мальчиков римо-католического исповедания без разрешения начальства польской грамоте / ДАХМО, ф. 1, оп. 1, спр. 1177, 56 арк.
3. По обвинению кс. Матковского и Барановского в открытии польских школ в м. Тыврове и с. Ворошиловке / ДАХМО, ф. 197, оп. 2, спр. 201, 7 арк.
4. Об отставном унтер-офицере Михаиле Буяльском, занимавшимся обучением детей польской грамоте без дозволения начальства / ДАХМО, ф. 2, оп. 1, спр. 827, 16 арк.
5. Об одном дворце Комарницком занимавшемся без дозволения начальства обучением детей польской грамоте / ДАХМО, ф. 2, оп. 1, спр. 753, 73 арк.
6. По обвинению дворянина Вержицкого в незаконном обучении детей польскому языку / ДАХМО, ф. 1, оп. 1, спр. 1926, 24 арк.
7. По обвинению дворян Буцкевичей в приобретении и хранении запрещенных царским правительством польских газет / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 362, 83 арк.
8. По указу Правительственного Сената по делу Матвея Хмелевского, осужденном за хранение польских политических газет / ДАХМО, ф. 227, оп. 2, спр. 9646, 44 арк.
9. По указу Правительственного Сената по делу Александра Подгородецкого, обвиняемом в хранении запретной польской литературы / ДАХМО, ф. 227, оп. 2, спр. 9342, 32 арк.
10. По обвинению дворян Новицкого и Тыровского в хранении нелегальных книг / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 353, 4 арк.
11. По обвинению дворянина Лучинского В. в хранении нелегальной литературы / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 206.
12. По обвинению дворянина Пиньковского Л. в приобретении нелегальной книги... / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 207.
13. О хранении женой поручика Туржамского литературы, призывающей к свержению царской власти / ДАХМО, ф. 197, оп. 3, спр. 351.
14. О дворянине Ромуальде Войнаровиче, обвиняемого в хранении запрещенных книг и нанесении Евдокиму Миронюку побоев / ДАХМО, ф. 197, оп. 2, спр. 210, 15 арк.
15. По указу Правительственного Сената по делу Владислава Холоневского, обвиняемого в хранении запрещенных книг / ДАХМО, ф. 227, оп. 2, спр. 9343, 44 арк.
16. О политпроверке дочери дворянина с. Рахны Ямпольского уезда Хелминской Я. за обнаружение сборника польских патриотических песен / ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 251.

